

provides arguments as for a possible place of burial of Halych-Volyn' lord on the territory of the duke residence in St.Panteleimon family church near Halych.

В.М.Горобець*

**«ЦЕ ВІКОПОМНЕ СКЛЕЮВАННЯ ЗНОВУ В ОДНЕ ...».
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТИМУЛИ ТА СОЦІОПОЛІТИЧНІ АВАНСИ
ДЛЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ГАДЯЦЬКОЇ УНІЇ 1658 р.**

Статтю присвячено дослідженню внутрі- і зовнішньополітичних чинників активізації політичного діалогу керівництва Гетьманату та Речі Посполитої, що увінчався укладенням Гадяцької угоди 1658 р. З'ясовуються межі компромісу, на який були згодні обидві сторони при досягненні порозуміння, покликаного розв'язати тривалий конфлікт українського козацтва з владою Польсько-Литовської держави.

Гадяцька угода Війська Запорозького з Річчю Посполитою 1658 р. мала всі шанси стати ключовим моментом в історії Центрально-Східної Європи ранньомодерної доби. Адже угода являла собою не лише втілення найбільш далекоюсяжних за всю історію розвитку взаємин українського козацтва з владою Речі Посполитої поступок українській стороні з боку офіційної Варшави, а й творила якісно нову модель цих взаємин. Так само, вона не лише припиняла десятилітню війну між Україною та Польщею, а й формувала принципово інший розклад сил і структуру міжнародних відносин Центрально-Східної Європи. І навіть попри те, що угоді так і не судилося започаткувати реальну політичну унію України і Польщі, сформульовані в Гадячі восени 1658 р. ідеї щодо трансформації Речі Посполитої у триєдину федерацію рівноправних політичних народів, як того бажали її творці, демонстрували невичерпність потенціалу політичного розв'язання надскладного соціального, політичного й етноконфесійного конфлікту, що так довго не надавався до вирішення. Крім того, угода демонструвала небачену з часів ексекуційного руху першої половини XVI ст. і проголошення Люблінської унії 1569 р. широту політичного мислення, а також політичну зрілість як частини річпосполитської, так і козацької еліти до поступок і компромісів, що було вкрай важливою передумовою будь-якої трансформації відкритого збройного протистояння в процес переговорів та узгоджень. А відтак цілком заслужено є визначною пам'яткою політичної думки і практики ранньомодерної Європи.

Зважаючи на важливість проблеми, природно, вона здавна привертала увагу дослідників, результати наукових напрацювань яких є досить значними¹. Автор даної праці ставить собі за мету розглянути проблему генези, розвитку та занепаду концепції нової річпосполитської унії у контексті розвитку міжнародних і внутрішньополітичних процесів.

**Зовнішньополітичні виклики як каталізатор українсько-польського
унійного процесу**

Характерною особливістю політичного розвитку Центрально-Східної Європи раннього нового часу була наявність тут, на відміну від західноєвропейського регіону, великих держав – Речі Посполитої, Російського царства, Габсбурзького

* Горобець Віктор Миколайович – д-р іст. наук, професор, завідувач центру досліджень проблем соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

цісарства, Шведського королівства та Оттоманської Порти², взаємодія яких на міжнародній арені значною мірою й визначала можливості розвитку менших і слабших регіональних потуг. І, скажімо, успішна підготовка козацького виступу 1648 р. стала можливою завдяки зв'язку з планами короля Владислава IV Вази щодо ведення війни – в тому числі й силами Війська Запорозького – з Оттоманською Портою³. Так само переможні для козацтва результати воєнної кампанії першого року війни значною мірою були обумовлені дипломатичною перемогою, здобутою гетьманом Богданом Хмельницьким ще напередодні виступу – залучення до боротьби з Річчю Посполитою як союзника Кримського ханства⁴. У наступні роки значення зовнішньополітичного чинника у розгортанні визвольної боротьби в Україні не лише не втрачає своєї попередньої ваги, а з огляду на нові завдання – становлення козацької державності, загострення на цьому ґрунті взаємин із польською елітою, напруження стосунків із кримським ханом та конфлікт із придубайськими господарями і трансільванським князем – зростає.

Як спробу кардинального переформатування української зовнішньої політики можна сприймати переяславські домовленості гетьмана Хмельницького з Москвою 1654 р.⁵ Проте, як показав подальший розвиток подій, протекція російського царя Олексія Михайловича над козацькою Україною в умовах динамічного розвитку міжнародних процесів у регіоні також не змогла задовольнити головних потреб тогочасної політики Чигирин – емансипації Війська Запорозького з-під влади короля та закріплення за козацтвом права «народу політичного». Серйозні сумніви щодо лише позитивних військово-політичних дивідендів від союзу з царем посіяли польсько-російські переговори у Вільно 1656 р. Не могли не турбувати гетьманський уряд і намагання офіційної Москви обмежити суверенітет Війська Запорозького як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики⁶. Відповіддю ж Чигирин на політику російської влади стала участь України у протестантській Раднотській коаліції 1656 р.⁷, що переконливо засвідчила не лише антипольський дух зовнішньополітичного курсу уряду Богдана Хмельницького, а і його незалежність від московського впливу. Водночас поведінка гетьмана Хмельницького в ході українсько-шведських та українсько-російських переговорів виразно свідчила про тверде бажання українського керівництва зберегти союзницькі стосунки із царем, обмежившись лише їх трансформацією у рівноправний військово-політичний союз чи, принаймні, недопущення змін, які б зачіпали українські інтереси⁸.

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва зберегти в недоторканості зовнішньополітичний курс попередника, принаймні, в головних його проявах. Так само, як і Хмельницький, Виговський солідаризується з діями Раднотської коаліції. У контексті цього у середині серпня він підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня укладає угоду зі шведським королем. Усіма наявними засобами Виговський намагався продовжити курс попередника і в стосунках із московським царем. Традиційними виглядають спроби гетьмана примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує свої посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві⁹. Виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду Виговського й у стосунках із Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника, у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисарая листа, де зобов'язується виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання, та водночас забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, щоб не спровокувати конфлікт із турками і татарами¹⁰.

Безпідставними виглядають і закиди стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим, нібито, ламає традиції попередника у цій сфері. Насамперед варто зазначити,

що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління Богдана Хмельницького, коли навесні 1657 р. до Чигирина прибуває посланець польського короля луцький писар Бенъовський. Під час переговорів із ним гетьман, згідно з реляцією Бенъовського, обіцяє надати польському королю військову допомогу за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманством Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька¹¹. Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирина та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом¹², дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Бенъовського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес¹³.

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднанні із зіставленням хронології політичних процесів, що відбувались у той час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки значення подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Із боку українського гетьмана налагодження дипломатичних стосунків із Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельниченком¹⁴. Богдан, як видно з інформації Бенъовського, пов'язував із польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте реальні кроки гетьманського уряду навесні – влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цього слугувало продовження походу українських військ на чолі з А.Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там¹⁵.

Крім того, сама польська сторона визнавала, що поведінка Хмельницького на переговорах не переконувала у щирості його намірів примиритися з польським королем. Зокрема, згідно з інформацією В.Коховського, хоч гетьмана вже залишали останні життєві сили, але «звичних для нього фортелів» не полишав. На словах він запевняв королівського посланця щодо щирості свого бажання бути до послуг польського монарха, але твердо тримався Москви та прагнув водночас заручитися й приязню татарською¹⁶.

Відомі на сьогодні документальні матеріали не дають підстав для того, щоб хоча б гіпотетично стверджувати наявність у новообраного гетьмана Виговського намірів кардинально змінювати курс попередника у стосунках із варшавським двором. Зокрема, вже згаданий вище посол трансільванського князя доносив із Чигирина, що новий український правитель «...хоче залишитися царським підданим..., хоче завоювати для царя Польщу...»¹⁷. За таких умов повторна місія Бенъовського до Чигирина у серпні–жовтні 1657 р. із метою відриву України від Москви була безрезультатною. Розповідаючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол, зокрема, відзначав той факт, що серед козаків він «...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них...»¹⁸. Сучасник подій літописець Йоахим Єрлич також зазначав, що «...дуже погано пана волинського [каштеляна – В.Г.] приймали і поводитися з ним; з десятків тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів»¹⁹. Єдиним реальним наслідком поїздки Бенъовського в Україну стало продовження перемир'я.

Гостру потребу в коригуванні напрямів зовнішньої політики Гетьманату уряд Виговського починає відчувати вже з осені 1657 р. Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов із Москви, звідки впродовж серпня – першої половини жовтня до Чигирина один за другим прибувають декілька царських посольств із вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського мо-

нарха як прелімінарну умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції²⁰.

Крім тривожних новин із Північного Сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирина викликали також повідомлення, що надходили із Заходу та Півдня. Зокрема, як уже зазначалося, у жовтні 1657 р. Виговський, продовжуючи раднотську політику Хмельницького, підписує Корсунський договір зі Швецією²¹. Однак провал походу раднотських союзників до Польщі влітку 1657 р. суттєво підірвав військові потенції та політичну єдність коаліції. Крім втрат українського корпусу Антона Ждановича, Дьєрдь II Ракоці змушений був підписати принизливий для себе мир із польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм перейшов із табору союзників Швеції до її противників, а після смерті «некоронованого монарха» Великого князівства Литовського великого гетьмана литовського князя Януша Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу у країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес і до козацької України, спрямувавши всі свої зусилля на відновлення позицій на Балтиці.

Не менше занепокоєння українського гетьмана викликали і «південні новини». Зокрема, кримський хан Мехмед Герей IV, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира «знести козаків», для чого «...зараз є час і погода..., оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...». Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мехмеда IV спрямувати війська, що на той час зосереджувалися поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну – проти козаків²². Причому, як видно з листа архієпископа палестинської Гази Паїсія до царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, аргументи Мехмеда Герей IV бралися до уваги в надбосфорській столиці, й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, владики був переконаний, що «країну козаків» буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги²³.

Серйозним каталізатором зовнішньополітичних труднощів Гетьманату виступали проблеми внутрішньополітичні. Ще за життя Богдана Хмельницького в гетьманського уряду склалися конфліктні взаємини із Запорозькою Січчю, з позицією якої солідаризувалася частина рядового козацтва, невдоволена соціальною й економічною диференціацією козацтва, яка особливо ставала помітною на тлі економічного занепаду його нижчої, безурядової страти²⁴. Намагання ж наступника Хмельницького гетьмана І.Виговського забезпечити собі опору в суспільстві, спираючись на підтримку лише привілейованих верств, завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблює конфлікт. Крім соціальних протиріч, у процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом Виговським не останню роль відігравало і прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера українського етносу, поширити його вплив на гетьманську Україну. У такому контексті спроби Виговського отримати гетьманську булаву спочатку на вузькостаршинській, «кулуарній», а згодом хоч і на розширеній, але знову ж таки без участі запорожців, раді – збурюють політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики «козацького автономізму», з прокрустового ложа якої гетьманський уряд вийшов уже наприкінці 1648 – на початку 1649 рр. Зокрема, під час переговорів у Посольському приказі 23 листопада 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: «При прежних де полских королах они Вой-

ском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества не принимать и отпускать... не годилось»²⁵. Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб «царського величества воеводы у них в городех были», погоджувалися на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією – «а без воли великого государя... самим нам гетманов не пременят...», а в разі смерті українського регіментаря, «...обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтверждение на гетманство...»²⁶.

Поступливість Коша, його готовність іти у той час у фарватері московської політики, дозволяє заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливових сил в Україні. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не вірити бунтівникам²⁷, надсилає на Січ кошовому Якову Барабашу царську грамоту, яка хоч і була досить стримано стилізована, проте виразно свідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин²⁸. А це своєю чергою сприяє поширенню антигетьманського виступу на південні полки Лівобережжя – Полтавський і Миргородський, долучення до нього впливового козацького лідера полковника полтавського Мартина Пушкаря.

Гостра потреба у приборканні заколоту на Січі та південних полках Гетьманату, прагнення забезпечити спокій на кордонах із Кримом, на тлі провокаційних дій царських воевод (більшість з яких відверто підтримували опозицію), змушують гетьмана шукати шляхів до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду Виговського у стосунках із Кримом, можна охарактеризувати як нейтралітет (і то, як видно із цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище у Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. у той час зберігав свою силу, й отримати допомогу від хана, будучи у стані війни з королем, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Враховуючи дану специфічну рису тогочасного розкладу сил у регіоні, саме кримська карта, на наш погляд, на той час була одним із вирішальних мотивів, який спонукав гетьманський уряд Виговського до налагодження політичних стосунків із Варшавою. Свідченням цього може слугувати хоча б той факт, що, відправляючи в перших числах березня 1658 р. до короля преліминарні умови для початку українсько-польських переговорів, Виговський уже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмед Гереея листа з проханням вирядити у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана²⁹.

Крім того, зацікавленість українського керівництва в легітимізації стосунків із польським королем в умовах кризових взаємин із царем впливала також із потреби стабілізації ситуації у країні, приборкання охлократичних настроїв у Військовій Запорозькій. Статечне «кармазинове» козацтво та шляхетський сегмент нової української еліти, тобто ті сили, які становили головну соціальну опору гетьманату Виговського, отримавши в результаті революційних змін права повноцінного «народу політичного», давно вже бажали ними вповні скористатися (пригадаймо депутацію православної шляхти до В.Бутурліна у січні 1654 р. та пізніші заяви П.Тетері в Москві у серпні 1657 р.³⁰). Москва ж при до-

сягненні своїх політичних цілей уже із середини 1657 р. (місія І.Желябузького) ситуаційно зробила ставку на козацькі низи та міщанське середовище, відштовхуючи тим самим їх опонентів – козацьку старшину та шляхту – у бік Варшави³¹.

Не міг, очевидно, офіційний Чигирин легковажити і розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою. Російсько-польський переговорний процес, започаткований восени 1656 р. віленськими перетрактаціями, наступного року отримує продовження, й остаточну ухвалу щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон мав винести сейм Речі Посполитої, запланований на літо 1658 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої – як альтернатива продовження наступу московських військ у Литві мала чимало прибічників у Короні та ще більше – серед литовської шляхти, готової йти на поступки цареві в Україні заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимізація стосунків із Річчю Посполитою для керівництва Війська Запорозького виступала певною гарантією збереження здобутків визвольних змагань кінця 1640-х рр.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що реалії кінця 1650-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому цього разу вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. Потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставинами як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, король, або точніше французька партія при його дворі, у той час впритул наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та, водночас, вкрай важкої для реалізації справи – проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату та, відповідно, звуження прерогатив сейму³². Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки у цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю і його прибічникам потрібно було використати нові, потужні й несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль – потужного політичного (а при певних обставинах і військового) союзника короля й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта – присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. – сприяла швидкому розв'язанню гордієвого вузла запеклої елекційної боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV³³.

Крім аспектів внутрішніх, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники зовнішньополітичні. Поява Війська Запорозького не в обозі суперників, а союзників короля істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у стосунках із Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною як у 1655 р. чи навіть 1656 р., але і надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в стосунках зі своїми союзниками – Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них і поступки з боку польського керівництва.

Унійні концепції 1658 р.: на чий користь компроміс?

Одностайно усвідомлюючи важливість повернення козацької України під владу короля для всієї Речі Посполитої³⁴, тогочасна польська еліта не була такою ж одностайною у питанні ціни цього повернення. Якщо одна частина шляхти, оглядаючись назад й усвідомлюючи глибину провалля, в яку потрапила ре-

спубліка у результаті війни з непокірними українськими підданими короля, була готова йти на серйозні поступки Війську Запорозькому (до речі, у тому числі й через відсутність особистого майнового чи соціального конфлікту з козаками), то інша (переважно пов'язана з Україною майновими і соціальними інтересами), беручи до уваги серйозність становища гетьмана Виговського, а також побоюючись надто високої особистої плати у цій делікатній політичній грі, плекала надії на можливість повернення України навіть без обтяження себе якимись зобов'язаннями перед українською стороною³⁵.

Починаючи з кінця XIX ст., своєрідним історіографічним символом готовності польської еліти до поступок Війську Запорозькому виступає великопольський магнат, впливовий сенатор, воєвода познанський Ян Лещинський. Уперше концептуальні погляди сенатора щодо суті можливого «склеювання» з Річчю Посполитою викладені в його листі до маршалка сейму Єжи Любомирського від 11 лютого 1658 р., де він, зокрема, вказував на гостру потребу в замиренні з козаками і водночас покладав провину за зволікання з досягненням примирення насамперед на польську сторону. Лещинський також висловлювався на користь якнайбільших, на його думку, поступок Війську Запорозькому. Так, він переконував свого респондента в необхідності навіть погодитися на існування окремої для козаків провінції, аби лишень залишалися залежними від Речі Посполитої. А на більше козакам, вважав Лещинський, і годі сподіватись, оскільки «химера то все і байки, що козаки мислять себе голландцями чи швейцарцями... козаки перебувають у такому стані, що без допомоги далі існувати не можуть, кому-небудь під протекцію піддадуться...»³⁶.

Протилежний спектр думок польської еліти репрезентував великий коронний гетьман С.Потоцький, який кількома днями пізніше за Лещинського, 15 лютого, перебуваючи з військами на кордоні козацької України, у листі до коронного підканцлера Анджея Тщебицького рекомендував свій «військовий задум, аби союзу з ордою не втратити й Україну здобути, не опускаючись до ліків переговорів, бо тим самим час втрачатимемо. Сил маємо достатньо...»³⁷. І головному промоутеру польсько-українського мирного діалогу С.Беньовському потрібно докласти чимало сил, апелюючи до високої мети – «цілісності вітчизни», аби втримати Потоцького й солідарних із ним литовських гетьманів від вторгнення в Україну та зриву діалогу в самому його зародку. Не менш рішуче був налаштований і польний гетьман та маршалок Єжи Любомирський, котрий (вже у травні 1658 р.) оприлюднив свій план порятунку вітчизни у такій послідовності: спочатку завершити війну зі Швецією, щоб потім спрямувати всі сили на схід і там «об'єднаними силами показати..., що більше й ґрунтовніше в ім'я вітчизни може бути зроблено [в Україні], потрібно зброєю забезпечити, без чого, зізнаюся, буду мати за диво, якщо до нас народи наблизяться...».

До певної міри своєрідне підтвердження слів Лещинського стосовно потреби Війська Запорозького у знаходженні протектора прозвучало практично відразу після сказаного сенатором у діях гетьмана Виговського, котрий, вирядивши наприкінці лютого з Переяслава після непростих переговорів царського уповноваженого Богдана Хитрово³⁸, вислав свого посла Павла Тетерю на зустріч із комісаром короля Станіславом Беньовським, аби повідомити Яна II Казимира про свою готовність об'єднатися з Річчю Посполитою.

Бачення українською стороною характеру такого об'єднання з інструкції П.Тетері не верифікується. У ній більшою мірою йшлося про принципову готовність керівництва Війська Запорозького до такого об'єднання, а крім того, увага акцентувалася на зовнішньополітичних передумовах акції – замирення зі Швецією, спонукання кримського хана до походу в Україну на допомогу гетьману, чимало також говорилося про військові приготування польської сторони до війни з Москвою. Так само і розмови з гетьманським послом не додали нічо-

го нового у цій царині. Єдине, що прояснив Тетеря, так це мотивацію дій Виговського – Юрій Хмельницький виявляє йому непокору та відкрито шукає допомоги супроти нього; Запорозжя неприяжно чекає весни, аби продовжити антигетьманські акції; значна частина полковників налаштована вороже; цар на позір підтримує гетьмана, але насправді шукає способу його згубити³⁹.

Натомість уже сам факт поширення інформації стосовно готовності Виговського повернути Україну під владу короля у річпосполитських симпатиків цієї ідеї провокує появу нових обрисів можливих способів «склеювання» вітчизни. Зокрема, 14 березня 1658 р. Ян Лещинський зустрічає у Варшаві гетьманського посланця Феодосія Томкевича, котрий повідомив сенатору про «схильність до миру» українського гетьмана. Інформація Ф.Томкевича стала підставою для створення спеціальної сенатської комісії, покликаної виробити умови на переговори з козаками. Сам же Лещинський тепер представив проект, в основу якого, за визнанням самого автора, було покладено «...звільнення козаків від нашої карі, і в майбутньому надання свободи, на яку заслуговують, бо людина рицарська не може й не мусить зносити рабство...»⁴⁰. Конкретизуючи своє бачення моделі цього самого звільнення, сенатор пропонував вивести козаків з-під юрисдикції власників маєтностей, на території якої вони мешкали, – «чому ж би імунітету не могли мати, навіть живучи під шляхтою, щоб не до панів своїх, а до ґродських судів належали». За спостереженням Лещинського, козаки «шляхетства і не прагнуть, і не розуміють; хай будуть тоді вільним під козацьким титулом». У тому ж випадку, «якби хто з них домагався шляхетства, не відмовляти...». У підсумку, на думку адепта ідеї порозуміння з козацтвом, останнє «за таку постійну оборону своїх вольностей, від нас заслуговує бути пошанованим й прийнятим до нашої спільноти з не меншими вольностями, і буде завзятим захисником», а для самої Речі Посполитої замирення з козаками є «підґрунтям нашого благополуччя»⁴¹. Трохи згодом, уже напередодні липневого вального сейму Речі Посполитої 1658 р., сенатор, опонуючи противникам першочерговості укладення угоди з козаками⁴², патетично заявляв: «Сам пан Бог покаже спосіб, коли козаки самі, непримушені, до нас хочуть повернутися, бо ж бачать і вони, що ані їхня свобода без нас, ані наша без них далі існувати не може». Стосовно ж умов цього повернення Лещинський вважав за доцільне виконати всі ті з них, що будуть запропоновані козацтвом. Єдине питання, яке сенатор хотів би винести на публічне обговорення на сеймі, було розв'язання конфесійних суперечностей⁴³.

У той час, як польська еліта на середину 1658 р. представила доволі зрозумілий, хоч і контroversійний погляд на характер можливого об'єднання з козацькою Україною, контрагенти з українського боку воліли більше мовчати, аніж декларувати з цього приводу. Мотиви такої поведінки Виговського були зрозумілими. Аналізуючи перебіг політичних процесів в Україні та кульбіти зовнішньої політики Гетьманату, можна припустити, що навесні 1658 р. Виговський все ж розглядав унійну карту не як основну, а як запасну, введення якої у гру залежало від розвитку взаємин із російським царем⁴⁴. А відтак, гетьман, як він і особисто неодноразово наголошував у кореспонденції до Варшави, бажав тримати хід «пересправ» у таємниці, побоюючись швидких дій у відповідь із боку російського керівництва⁴⁵. До того ж, навіть у найближчому оточенні гетьмана не було єдності в питанні умов повернення під зверхність Яна II Казимира. Хоча варто зауважити, сама ідея порозуміння поволі знаходила підтримку у старшинському середовищі – як у тісно пов'язаного з польською елітою генерального писаря Івана Груші (у майбутньому одного з активних помічників польного гетьмана і великого маршалка Єжи Любомирського), так і в представника старовинного козацтва генерального обозного Тимофія Носача⁴⁶. Виряджуючи Павла Тетерю з повноваженнями завершити вироблення умов угоди, Виговський перед тим, інформуючи королівського комісара С.Беньовського

про цей факт, переконував його в тому, що «надійшов час подання один одному рук, бо більшість старшини схильна до згоди. Потрібно однак відстояти для неї гарантії і запевнення з боку короля, королеви і станів, аби могли безпечно на їх ласку покластись і щоб приваби Москви були даремними...»⁴⁷. На словах же гетьман через свого посланця клопотався перед Бенъовським, аби він сам і його рідня були сповнені ласки королівської милості⁴⁸.

Вперше бачення української сторони обрисів майбутнього замирення з Річчю Посполитою представлено в інструкції, наданій Павлові Тетері на переговори з Бенъовським, що розпочалися на Волині, в Межиріччі, 21 червня (ст.ст.) 1658 р.⁴⁹ Уже за декілька днів по тому, 25 червня (ст.ст.), П.Тетеря за своїм підписом передав у Гощі Бенъовському пропозиції «від гетьмана запорозького делеговані»⁵⁰, на яких і мала постати майбутня угода. Насамперед у документі наголошувалося, що, оскільки гетьман з усім Військом Запорозьким «з любові до короля і власної вітчизни, з доброї своєї волі до свого власного пана [короля], відступаючи від усіляких сторонніх протекцій, повертаються», козацтву має бути гарантована «вічна амністія», покриття вічним забуттям усіх кривд, учинених під час воєнної пори, уникнення таврування козацтва за ці дії як з боку короля, так і сенату, і всієї Речі Посполитої. Також підлягали скасуванню всі кадуки (тобто конфіскації), накладені як на козаків, так і шляхтичів, котрі, перебуваючи у Війську Запорозькому, долучилися до участі у війнах із Річчю Посполитою. Аналогічним чином мало залагодитись питання й участі підданих, особливо в Київському, Волинському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах, у свавільствах, що тут чинилися.

Релігія «грецько-старожитна» мала б залишитися при своїх давніх правах і привілеях, а церква бути вільно представлена на сеймах і в Трибуналі; а для кращого представлення її інтересів передбачалося, що митрополит київський разом із луцьким і львівським єпископами отримають місця у верхній палаті вального сейму Речі Посполитої, у сенаті. Крім того, для задоволення справ духовних із тих же єпископств по одному депутату мали б засідати в Трибуналі люблінському, а з числа литовських православних владик – по одному з кожної єпископії в Трибуналі литовському. Забрані уніатами православні святині у всіх воєводствах Корони Польської і Великого князівства Литовського мали бути повернені православним. Право обиратися на єпископські кафедри, на архімандритство й ігуменство мало бути застереженим за православними кандидатурами, а процедура обрання відбулася за участі назначених сеймом комісарами. Завершувався блок питань релігійного толерування вимогою зрівняння у правах православних міщан, особливо львівських, перемишльських, люблінських і віленських, з тамтешніми міщанами римської віри.

Стосовно потреб козацької корпорації, то крім проголошення загальної амністії та загального підтвердження всіх старожитних прав і привілеїв, наданих найяснішими королями польськими, передбачалось утвердження настільки великого реєстру, як це тільки буде корисно для блага Речі Посполитої. Згідно з давніми традиціями, козакам мало б гарантуватися право вільного проживання в містах, містечках, селах і хуторах, де вони мали б належати до влади і присуду гетьмана запорозького. Гетьмана мав би призначати король. А на булаву козацкому зверхнику надаватися Чигиринське староство.

Шляхетська спільнота Війська Запорозького, крім амністії та скасування всіх кадукув, отримувала виняткове право на посідання дигнітарств (санів) і урядів у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. Водночас гарантувався вільний доступ усім до своєї власності, а також безпечне повернення і переїзд. Зрозуміло, що «всіма» малися на увазі насамперед шляхтичі, змушені до залишення українських земель революційними змінами 1648–1649 рр. Запорозький гетьман брав на себе зобов'язання щодо приборкання свавілля.

Проте наголошувалось і на необхідності зважених дій шляхти, аби не дати самим приводу до вибуху свавілля, а також створення на сеймі спеціальної комісії для розгляду судових суперечок.

Висувалася також вимога надати Київській школі статус вищого навчального закладу («яко академія Краківська») й заборонити існування в місті інших шкіл, насамперед навчальних закладів отців-єзуїтів. Ще одна академія мала постати у Великому князівстві Литовському, але не у Вільно, де вже існувала єзуїтська школа, а деінде.

Ухвалені пункти примирення мали отримати своє правове закріплення у спеціальній сеймовій конституції і набути статусу «невідзивних» правових актів. До того ж документ мав би отримати закріплення з боку польського і литовського присягою примаса Речі Посполитої арцибіскуп гнєзненського, чотирьох великих гетьманів «обох народів» та відповідно з української – гетьмана, обозного, осавулів і суддів генеральних, а також усіх полковників.

Таким чином, порівнюючи запропоновані положення із затвердженими умовами Зборівського мирного договору 1649 р., звертаємо увагу на те, що переважна більшість із запропонованого в 1658 р. матеріалу генетично була пов'язана з актом 1649 р., а саме: вимога повної амністії для учасників воєн, закріплення за православною шляхтою виняткового права на посідання дигнітарств й урядів у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах, надання київському митрополиту місця в сенаті, закріплення за гетьманом на булаву Чигиринського староства, заборона на фундування отцями-єзуїтами своїх шкіл у Києві. Із варіанту 1649 р. чомусь не потрапило до проекту 1658 р. принципове положення про загальну кількість реєстру, а також територію, на якій мали право селитися козаки й організовувати там свої присуд та адміністрування (це, вочевидь, могло стати предметом політичного торгу). Відсутні були й згадки про умови перебування коронного війська в Україні, заборону євреям виступати в ролі державців, орендарів чи навіть мешканцям українських міст, де існують козацькі полки, а також привілеї козацтва щодо шинкування горілкою. Відсутність останніх, вочевидь, могла свідчити про неактуальність навіть розмов на цю тематику, що підпадала під виняткові прерогативи козацької влади. Натомість у варіанті 1658 р. з'явилося таке принципове доповнення, як представлення інтересів православної церкви у сенаті, крім київського митрополита, ще двома православними владиками (вимога доволі радикальна, якщо пригадати той опір, який був учинений католицькими єпископами Сильвестру Косову 1650 р. у його спробах посісти сенатське крісло). Освітній блок був доповнений вимогою запровадження двох православних академій. Звертає на себе увагу відмова української сторони від декларування вимоги про скасування церковної унії – питання, яке хоч і не знайшло свого розв'язання у Зборівському трактаті, проте звучало на тогочасних перемовинах, а до тексту угоди було внесено у формі пропозиції щодо його обговорення на найближчому сеймі⁵¹. Отож, загалом гоцанський проект був доволі поміркованим і, вочевидь, таким, що мав би заохотити контрагентів до початку перемовин.

Тим часом, поки тривали переговори у Межиріччі та Гощі, 1 (10) липня 1658 р. у Варшаві розпочинає свою роботу вальний сейм Речі Посполитої, покликаний дати відповіді на головні питання, що постали перед республікою щодо перспектив замирення з козаками, Швецією та Російською державою.

Ще напередодні відкриття сейму, як видно з донесень австрійського посла у Варшаві барона Ф.Лізолі своєму уряду, Ян II Казимир у своєму прагненні дійти порозуміння зі збунтованими підданими висловлював готовність наділити козаків тими ж привілеями, якими користувалися громадяни Великого князівства Литовського, зокрема, дозволити мати власних урядників, вибирати послів на вальний сейм та «утворити окреме тіло в тілі самої республіки»⁵². Трохи згодом,

уже в розпал сеймових баталій, спостережливий Лізолі доносив у Відень, що й багато сенаторів, бажаючи гарантувати успіх на перемовинах із Військом Запорозьким, пристають на пропозиції короля і готові підтримати угоду, взоровану з Люблінської унії 1569 р.⁵³ (щоправда, не бракувало і тих, котрі як пріоритетне завдання сприймали справу замирення з царем⁵⁴). Власне, саме ці повідомлення австрійського посла є першими свідченнями народження ідеї впровадження нової унії як способу розв'язання конфлікту з козацькою Україною.

Причини такої радикальної поступливості королівської партії Війську Запорозькому крилися насамперед у тривожних звістках щодо московського наступу в Україні⁵⁵. Крім того, оточення короля, ідучи, по суті, ва-банк, прагнуло у протистоянні зі шляхетською опозицією якнайшвидше заволодіти Військо Запорозьке як важливого політичного союзника.

Суттєвою передумовою для успішного впровадження унійних ідей королівської партії в офіційній інструкції комісарам на перемовини з козаками стало формування особистого складу спеціальної сеймової комісії, створеної 8 (18) липня. До участі у виробленні умов на переговори з козацтвом було залучено біскупів А.Тщебинського (краківський), Я.Довгялло-Завішу (віленський), Я.Гембицького (полоцький) та Т.Уейського (київський), воєвод Я.Лещинського (познанський) і В.Воловича (вітебський), ленчицького каштеляна А.Сельського, коронного підскарбія Б.Лещинського, литовського канцлера К.Паца та литовського підканцлера А.Нарушевича, а також сімох земських послів: хелмінського підкоморія Я.Банковського, сандомирського хорунжого М.Дембицького, лув'язького старосту С.Відліца-Домашевського, гнєзненського старосту Я.Гнинського, серазького хорунжого А.Понятовського, грабовецького старосту С.Сарбевського та ошмянського маршалка Я.Зеновича⁵⁶. Як справедливо зазначають дослідники, до складу комісії, яка мала запропонувати варіант устроєвого облаштування українських земель після повернення їх до Речі Посполитої, не було включено жодного посла з українських воєводств⁵⁷. Навіть попри те, що шляхетська спільнота, скажімо, Київського воєводства, у настанові своїм послам на вальний сейм від 22 червня 1658 р. наголошувала: «... бо комісія з козаками призначена окрема, на якій все благополуччя в цьому пункті наших воєводств залежало, тоді їхня мосць панове послали наші мають нагадати його королівській мосці, і Речі Посполитій, аби комісари були призначені з наших воєводств, бо з таких рад залежить остаточний порятунок Речі Посполитої»⁵⁸. Запропонований варіант формування складу комісії, безперечно, збільшував шанси її успішної роботи й уникнення спалаху суперечок, продиктованих у тому числі й особистими та корпоративними інтересами окремих її членів. Утім, у перспективі таїв у собі загрозу чинення супротиву реалізації її рішень регіональними шляхетськими корпораціями, крєвно зацікавленими у розв'язанні конфлікту, проте з урахуванням власних інтересів.

Упродовж 19–25 липня (н.ст.) комісія збиралася на таємні засідання. Внаслідок нарад було підготовлено інструкцію на переговори з козаками⁵⁹. Проте, що характерно, результати діяльності комісарів так і не було представлено в посольській ізбі, а лише подано 25 липня до сенату (у ньому позиції короля були помітно сильнішими, аніж у нижній палаті сейму).

Підготовлений комісією текст інструкції дослідникам виявити не вдалося. Лише з донесення барона Лізолі відомо, що комісія пішла на значні поступки українській стороні й пристала майже на всі умови, запропоновані гетьманом Виговським⁶⁰, вочевидь, через свого посла на межирицьких переговорах Павла Тетерю. Заперечення польської сторони, згідно з інформацією австрійського посла, викликали лише положення, спрямовані проти уніатської церкви. У справах Брестської унії комісарам на переговорах із козаками було наказано пропонувати перенести вирішення проблеми на спільний синод уніатських і право-

славних єпископів, а крім того, домагатися повернення уніатській церкві маєтностей, забраних на підставі Зборівської угоди⁶¹.

На початку серпня з підготовленою інструкцією смоленський каштелян Казимир Євлашевський і відбув на переговори в Україну, спочатку до Львова, а вже звідти разом із Беньовським на Лівобережжя, де з військами перебував гетьман І.Виговський⁶².

Тоді ж, у серпні, зі Львова до Варшави прибув брат львівського єпископа Адам Желіборський, котрий привіз листи гетьмана Виговського. Виявити листи гетьмана, в яких, очевидно, містилися принципової ваги нові пропозиції української сторони щодо характеру майбутньої мирної угоди, дослідникам, на жаль, не вдалось. Їх зміст можна лише до певної міри реконструювати за відзивами Я.Лещинського, висловленими у листі до короля Яна II Казимира. Зокрема, сенатор, котрого по праву можна вважати одним із промоторів мирної угоди з Військом Запорозьким, у тому числі й на ґрунті важливих політичних поступок останнім, зауважував: «...зізнаюся, що ця остання через Львів новина не дуже мені подобається, що Виговський знову окремого статусу вимагає, як у Литві. І другий пункт – вільно в Польщі наймати німецьких людей, чого й Литва не має... [вони] радше хотіли б бути незалежними, ніж громадянами єдиної республіки...»⁶³.

Воевода познанський вбачав у тих змінах, що сталися у вимогах української сторони, спритну руку одного з лідерів протестантів-аріан, київського підкоморія, а в часи шведського «потопу» генерала Карла X Густава Юрія Немирича (останній повернувся в Україну і був радісно зустрінутий ще гетьманом Богданом Хмельницьким улітку минулого року) – «з тієї концепції складається враження, що там хтось хоче бути гетьманом над людьми того нового набору...»⁶⁴. Зважаючи на далекосяжні політичні наслідки від такого розвитку подій, Лещинський радив королю спробувати «...задовольнити п. Немирича наданням ласки ВКМості, щоб... він залишив Русь, аби не завдавав нам нових клопотів»⁶⁵. Задовольняти ж гетьмана Виговського і його соратників такими принциповими політичними поступками сенатор не був схильний.

Значно менше простору для маневрування, аніж у Лещинського, було у відправлених на переговори з Військом Запорозьким комісарів Беньовського та Євлашевського. До табору українського гетьмана вони прибули 29 серпня і були радо зустрінуті козаками – при в'їзді комісарів короля на майдан козацька піхота влаштувала такий салют, «начеб мало небо прорвати»⁶⁶. Проте вже наступного дня пополудню до Виговського прибув царський посланець В.Кікін і стало зрозуміло, що виконання покладеної на комісарів місії не буде простим. Зранку 11 вересня В.Кікін мав аудієнцію у гетьмана, і лише надвечір до Виговського запросили польську делегацію. Ситуація складалась явно не на користь інтересів Речі Посполитої. Трохи згодом, уже повертаючись із-під Гадяча до Варшави, комісари в листі до комісарів, які одночасно з ними проводили мирні переговори з російською стороною, інформували, що була хвилина, коли через агітацію В.Кікіна справа польсько-козацької угоди, незважаючи на прихильність Виговського і винахідливість Немирича, була під серйозним сумнівом. Неназвані в листі старшини поривалися відсікти голови Беньовському й Євлашевському, укласти мир із Москвою і разом із татарами двома колонами йти на Польщу та на Литву. Палко підтримували такий розвиток подій і представники шведського короля, воліючи, аби Військо Запорозьке й надалі залишалось у стані війни з Річчю Посполитою.

Проте, на щастя комісарів, 5 вересня до Виговського привели трьох в'їманих по дорозі до Києва росіян, у яких знайшли листи з погрозами «на життя гетьмана запорозького, і Війська Запорозького, і Речі Посполитої». Наступного дня, перебуваючи під враженням віроломства Москви, Виговський дав відправу царському дипломату, і того ж дня зібрав військо на Генеральну раду.

Розпочинаючи раду, гетьман Виговський передовсім надав слово Бенъовському, котрий звернувся до козаків дуже урочисто й шанобливо: «Нехай квітне віра християнська, міста торгівлею, край спокоєм..., єднайтеся з нами, рятуймо спільно вітчизну, яка волає до вас: я вас породила не для Москви, а для Польщі, виховувала, живила все ж як дітей моїх, а не виродків...»⁶⁷. Промова досвідченого дипломата справила гарне враження і учасники ради сформували комісію для узгодження умов мирної угоди, до складу якої ввійшли представники з усіх полків (щоправда, М.Грушевський вважав введenu придворним істориком Яна II Казимира В.Коховським промову Бенъовського «літературною фікцією»⁶⁸). Утім, уже на переговорах виникло чимало таких серйозних суперечностей, які за інших обставин могли зруйнувати мирний процес.

Реконструвати повною мірою український проект унійної угоди, який на переговорах під Гадячем конкурував з аналогом сеймового варіанту, за браком достовірного запису ходу цих перемовин або ж відповідним чином виготовлених і збережених проектів гетьманського уряду – неможливо. Концептуальне бачення тогочасного українського керівництва можна встановити лише на підставі аналізу відомих варіантів угоди (офіційних і неофіційних), а також пізніших заяв і пропозицій стосовно зміни проголошених положень, що лунали аж до початку сеймових засідань у Варшаві у травні 1659 р. та у виступі Юрія Немирича на самому сеймі.

Насамперед козацтво, посилаючись на свій попередній досвід, педалювало вирішення проблеми міжконфесійних суперечностей у найбільш радикальний спосіб – ліквідацію уніатської церкви й анулювання постанов Берестейського унійного собору 1596 р. Задекларовані вимоги не були новими в риторичі українсько-польських перемовин, оскільки аналогічна вимога майже слово в слово звучала в контексті розвитку зборівського мирного процесу⁶⁹. Так само, як пам'ятаємо, не оминули її увагою і на переговорах у Гощі влітку 1658 р. Якщо визнати відомий із праці В.Коховського виступ Бенъовського на Генеральній раді під Гадячем не фальсифікатом, то можна припустити той факт, що на переговорах у Гощі П.Тетеря обґрунтовував і важливість задоволення конфесійних вимог у справі агітації козацтва за розрив із православною Московією. Принаймні, на Гадяцькій раді королівський комісар представив аргументований погляд на конфесійну ситуацію, що склалася після переяславських домовленостей 1654 р. із російським царем, так: «Завели вас попередники ваші в московську неволю, стверджуючи, що однієї віри з вами, й на тому помилились, бо ви грецьку віру тримаєте, а Москва – московську, а кажучи правду, як цар каже. Чотирьох патріархів отці святі устійнили, цар московський п'ятого зробив, а сам і над ним старший. Ви своїх духовних шануєте, а москаль митрополитів принижує, інших ставить, як з Никоном недавно вчинив, владик і ченців ув'язнює... а коли бачить скарби церковні, швидко на свій пожиток обертає»⁷⁰.

Порівнюючи способи вирішення конфесійної проблеми, артикульовані на переговорах у Гощі та в заключних документах Гадяцької комісії, дослідники спостерегли в останньому варіанті більш радикальні поступки православному населенню Русі (це було викликано передовсім тиском із боку козацької черні⁷¹), а також більшу конкретику у пропонованих заходах, що вселяло надію на їх втілення⁷². Так, вірні православної церкви гарантували собі право відправляти треби не лише у своїх культових спорудах, а й на сеймах і трибуналах, брати участь у публічних процесіях – «так як це вільно і прилюдно своє богослужіння виконує римський обряд». Церковне майно, фондоване православними громадами, а згодом передане уніатам, підлягало поверненню православній церкві. Вірні останньої одержували право вільно засновувати нові церкви, чернечі ордени і монастирі, а також школи і друкарні. Доступ до влад у міському самоврядуванні православні отримували на рівні з римо-католиками. За Києво-Моги-

лянським колегіумом закріплювався статус академії, інший вищий навчальний заклад православної Русі передбачалося запровадити на теренах Великого князівства Литовського. Крім того, з Києва планувалося вивести єзуїтську школу. Надзвичайно радикально вирішувалася подальша доля уніатської церкви: «А унія, що доти Речі Посполитій викликала замішання, зноситься як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському, щоб, хто хоче до римської, а хто хоче – до грецької, не уніатської віри вертався. Тій же вірі, яка є противною православної грецькій вірі, і яка множить велике непорозуміння між римським і старогрецьким народом, церков, монастирів, фундуків створювати і примножувати, жоден з духовного і світського сенаторського та шляхетського станів, як і його королівській мосці й власних дідичних, жодним способом і силою цієї комісії не повинен, і не може вічними часами. Натомість римську віру дозволяється вільно сповідувати у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. Натомість світські панове римської віри – дідичі й урядники його королівської милості не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими і монахами грецької віри – тільки їхній законний пастир»⁷³.

Суттєве підвищення статусу православної церкви в обновленій Речі Посполитій мало засвідчити й допущення до сенату київського православного митрополита та чотирьох єпископів – луцького, львівського, перемишльського, холмського і мстиславського; із застереженням за ними права голосу «як в сенаті засідають превелебні їх милості духовні обряду римського, проте місце його милості отця митрополита має бути за його милостю князем арцибіскупом львівським, а владик за біскупами своїх повітів»⁷⁴.

Не менш важливу новизну містили положення щодо застереження політичної відрубності України, яка мала втілитись у статусі Великого князівства Руського (або «князівства абсолютно Руського» – як було записано сучасником подій⁷⁵). Ідея князівства, поза всяким сумнівом, генетично була споріднена з інтересами насамперед православної шляхти, що пов'язала свою долю з Військом Запорозьким. Отож, не даремно її появу й обстоювання на перемовинах із польською владою пов'язують передовсім з іменем Юрія Немирича. А як уже згадувалося вище, чутки про появу таких далекосяжних задумів навіть у прибічника ідеї політичного компромісу з козацтвом Я.Лещинського викликали різкий спротив.

Зрозуміло, що з огляду на таке політичне тло, позиція комісарів короля на переговорах щодо умов переходу козацької України під владу Яна II Казимира не могла бути надто твердою і не поступливою. Як власне, і позиція зацікавленого у швидкому владнанні справи гетьмана Виговського (у Бенювського склалися враження, що гетьман не поділяв «єретичних думок» Немирича і більшою мірою дбав про власні інтереси та безпеку родини⁷⁶). Обопільне прагнення сторін до залагодження справи, за наявності серйозних розходжень щодо суті майбутнього об'єднання, позначались і на тексті угоди – доволі суперечливої за своїм змістом і такої, що несла в собі обопільні поступки сторін.

Зокрема, внесені при тривалих і, вочевидь, запеклих дискусіях правки до тексту угоди породили її певну термінологічну невизначеність і внутрішню суперечливість. Так, свого часу ще М.Грушевський звертав увагу на нечіткість положень щодо створення Великого князівства Руського. Скажімо, у прикінцевих документах назва цього державного утворення трансформувалась в інший термін – «Князівство Руське», у той час, як українська сторона у своїх документах і надалі вперто називала його «Великим князівством Руським»⁷⁷ (нині наголос на цьому аспекті проблеми робить петербурзька дослідниця Т.Таїрова-Яковлева⁷⁸). Утім, навіть такі модифікації, що відбулися у вересні 1658 р. на переговорах під Гадячем, не робили унію нежиттєздатною⁷⁹. Адже в документі неодноразово згадуються «три політичні народи», міститься перелік урядових посад,

характерних саме для автономного державного організму, включеного до федеративної Речі Посполитої. Крім того, у межах багатонаціональної Речі Посполитої, крім двох титульних націй (не у сенсі сучасного розуміння нації, а нації – як політичного суб'єкта державного життя Речі Посполитої, тобто так, як це розуміли у ранній Новий час – В.Г.) – Корони Польської і Великого князівства Литовського, існували інші – Курляндія, Королівські Пруси тощо, які зуміли зберегти особливості власного соціального й політичного устрою та налагодити взаємовигідну співпрацю з королем і станами Речі Посполитої, навіть не вдаючись до такої демаркації, як це було у випадку з Короною та Великим князівством⁸⁰. Тісно пов'язана з Військом Запорозьким українська православна шляхта в Гадяцькій угоді якраз і отримувала не лише амністію та ліквідацію примусових конфіскацій свого майна, а й можливості реалізуватися на державній службі в українських воєводствах.

Менш очевидними були здобутки козацтва від проголошення нової унії. Як і для решти станів, для козаків було передбачено амністію та підтвердження всіх попередніх прав і вольностей, які існували перед початком війни. Розміщуватися на постій Військо Запорозьке мало в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Окрім підтвердження правочинності всіх попередніх королівських привілеїв, окремо для козацтва – «яко для людей лицарських» – в угоді виписувалося звільнення від оподаткування козацьких хуторів, сіл, містечок і домів, а також сплати мита, звільнення від присуду старостинського і державського суду й застереження підсудності лише в гетьмана «військ руських». Із метою «більшого заохочення до служби його королівської милості» угода передбачала безперешкодну нобілітацію за поданням гетьмана гідних шляхетських гербів козаків, «з наданням усіх шляхетських вольностей, так однак міркуючи, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто»⁸¹.

Загальна кількість козацького реєстру, за одним варіантом угоди, мала становити 60 тис., за іншим, – на думку переважної більшості істориків, укладеним таємно Виговським із Бенювським уже в наступні дні – 30 тисяч. Крім того, гетьман застеріг за собою право утримувати 10-тисячне наймане військо з прибутків, «ухвалених на сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також з інших від Речі Посполитої»⁸². Щоправда, останнє було не стільки на користь Війська Запорозького, скільки посилювало роль гетьмана у взаєминах із Військом, роблячи його більш незалежним від козацького загалу й спроможним вирішувати нагальні воєнні завдання власними силами.

Так само унезалежувало гетьмана від впливу Війська Запорозького й поєднання ним в одній особі гетьманських прерогатив та прерогатив першого сенатора Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Влада гетьмана визнавалася пожиттєвою, а по його смерті до обрання наступника допускались усі стани згаданих вище трьох воєводств. Причому, вони мали обирати не гетьмана, а лише чотирьох кандидатів, із числа яких король і мав призначати найдостойнішого.

І насамкінець, очевидним було й те, що положення угоди про реституцію майнових прав шляхти найболючіше мало вдарити також по козаках і особливо козацькій старшині, маєтності яких у роки революції виросли саме на ґрунті шляхетського землеволодіння і землеволодіння римо-католицької церкви.

Загалом же, зважаючи на застережені в Гадяцькій угоді преференції українській шляхті, яка долучилася до козацького виступу, що були особливо помітними на тлі переважно консервування давніх прав і вольностей козацького загалу, від самого початку угода таїла в собі небезпеку вибуху соціального конфлікту. Загрозливість ситуації посилювалась і через легко прогнозований спротив реалізації соціального блоку угоди з боку решти шляхетського загалу Речі Посполитої, а також протидію римо-католицького і унійного (греко-като-

лицького) кліру в реалізації доволі радикальної програми оновлення міжконфесійного життя держави. Доволі важливим у справі успішного втілення унії в життя був і характер розвитку міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі, до яких і Річ Посполита, і Військо Запорозьке були інтегровані безпосередньо, причому через збройні конфлікти з Росією та Швецією. А відтак, і успіх чи провал гадяцького унійного процесу залежали від взаємодії чималої кількості факторів, вирішальність впливів яких на осінь 1658 р. передбачити було практично неможливо.

¹ Грунтовний історіографічний аналіз досліджень із проблем, що побачили світ протягом XIX – початку XX ст., міститься у праці: *Наріжний С.* Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений Т.Г.Масарику. – Т.2. – Прага, 1930. Із пізніших праць заслуговують на увагу насамперед такі дослідження: *Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadziackiej.* – Paryż, 1960; *Tomkiewicz W.* Unia Hadziacka // *Sprawy Narodowościowe.* – Warszawa, 1937. – №1–2; *Kaminski A.* The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1977. – Vol.1. – № 2. – P.173–197; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Её же.* Гадячський договір – легенда и реальность // *Исследования по истории Украины и Белоруссии.* – Вып.1. – Москва, 1995. – С.62–78; *Kaczmarczyk J.* Rzeczpospolita Trójga Narodów: mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007; *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. У другій половині 2008 р. вийшов у світ тематичний збірник наукових праць, де вчені з України, Польщі, Росії, Канади, США – Тетяна Таїрова-Яковлева, Діаріуш Колодзейчик, Віктор Горобець, Петро Кулаковський, Пьотр Крোলль, Кшиштоф Коссаржевський, Зенон Когут, Тарас Чухліб, Юрій Мицик, Сергій Плохій і Конрад Бобятинський – представили найновіші погляди різних історіографічних шкіл і напрямів на різноманітні проблеми, пов'язані з визріванням унійних задумів, їхнім втіленням у життя, а також осмислення в українській політичній культурі, творення Гадяцького міфу та висвітлення в історіографії. – Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П.Сохань, В.Брехуненко та ін. – К., 2008.

² Порів.: *Podraza A.* Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego) // *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności.* – T.IV. – Kraków, 1996. – S.98–99.

³ Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.58–59; *Флоря Б.Н.* Запорозьке казачество и Крым перед восстанием Б.Хмельницкого // *Исследования по истории Украины и Белоруссии.* – Вып.1. – Москва, 1995. – С.51–61; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Л., 1996. – С.26–55 та ін.

⁴ Про військові аспекти українсько-кримського союзу на початковому етапі Визвольної війни див.: *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн.1. – Дніпропетровськ, 1996. – С.88–102.

⁵ Більш детально про авторське бачення даної проблеми див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 4–5; *Його ж.* Переяславсько-Московський договір 1654 р.: причини й наслідки // *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків.* – К., 1995. – С.14–27; *Його ж.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.22–38.

⁶ Див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С.11–13.

⁷ *Wójcik Z.* Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т.2. – S.369; *Serczyk W.* Historia Ukrainy. – Wrocław, 1990. – S.142; *Павлицев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – Санкт-Петер-

бург, 1876. – Т.2. – С.200; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С.43; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII ст. Проблема державотворення. – К., 1993. – С.21–22; *Чухліб Т.В.* Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60-70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р... – С. 30; *Горобець В.* Вільно чи Раднот? Українсько-трансільванська військова співпраця 1657 року в контексті формування протестантської ліги // Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. – К., 2006. – С.120–133; *Гурбик А.* Україна і Трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657) // Там само. – С.134–153; *Гебелі Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества по разделению Речи Посполитой в 1656 году // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – Москва, 2005. – С.88–99; *Санин Г.А.* Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII века. // Там же. – С. 100–125.

⁸ Див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного»... – С.81–90.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1863. – Т.4. – С.22–23.

¹⁰ Там же. – С.24–25; Т.7. – С.186; Т.11. – С.801 та ін.

¹¹ Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч.2. – С. 1364.

¹² Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najezd Rakoczego w roku 1657. – Warszawa, 1917. – S.295–298; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1898. – Т.3. – С.242–245.

¹³ *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-ukrainskich: próba przełamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С.28.

¹⁴ Див.: *Степанков В.С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.14–33.

¹⁵ Дет. про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S.199; *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С.1398 – 1400; *Гурбик А.* Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Т.1. – К., 2001. – С.34–47.

¹⁶ *Kubala L.* Wojna brandenburska... – S.194.

¹⁷ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т.XXIII: Oktmantar II Racoczy diplomaciai osszekötte tesihet. – Budapest, 1874. – S.545–546.

¹⁸ Жерела до історії України-Руси. – Л., 1913. – Т.6(16). – С.233; Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit... – Vol.IX. – P.80–81.

¹⁹ Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – Т.2. – S.5.

²⁰ Див.: *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С. 20–24.

²¹ Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.6. – Л., 1908. – С.332–333.

²² Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі – Czart.). – 1656. – P.546; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. – Л., 1994. – С.40–41; *Мицик Ю.А.* Джерела до історії України 1654–1657 рр. у фондах польських архівосховищ // Архіви України 2002. – № 2. – С.60.

²³ Из рукописей Е.В.Барсова // ЧОИДР. – 1884. – Ч.2. – Отд.V. – № 2. – С.3; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.237.

²⁴ Провісником майбутньої конфліктної осі «гетьманський уряд – січове товариство» став антигетьманський виступ на Запорозжжі ще взимку 1650 р. на чолі з козаком Домонівської сотні Черкаського полку Я.Худолієм. Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана та рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорозжжя знову стає центром антигетьманських заворушень і звідти лунають погрози «йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де...». Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних протиріч – «...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иние начальние люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборы большие и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают» (цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна... – С.25).

²⁵ Акты ЮЗР. – Т.7. – С.187.

²⁶ Там же. – С.188–189, 193.

- ²⁷ Там же. – Т.4. – С.51, 78 та ін.
- ²⁸ Див.: *Горобець В.М.* Запорозький Кіш у політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості.* – Київ; Запоріжжя, 1997. – С.33–43.
- ²⁹ Czart., 399. – S.255; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój oliwski. 1657–1660. – Lwów, 1922. – Dod.XIV. І дійсно, отримавши листа з Варшави, хан негайно відправив на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував Яна Казимира, одночасно закликаючи його також направити в Україну війська на допомогу гетьману // *Ibid.* – S.443.
- ³⁰ Акты ЮЗР. – Т.10. – С.242–243; Т.11. – С.764–765.
- ³¹ Див.: *Русская историческая библиотека.* – Т.8. – Санкт-Петербург, 1884. – С.1240; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С.16–17.
- ³² Див.: *Czapliński W.* Próby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* – Warszawa, 1957. – Т.1. – S.303–329.
- ³³ *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // *Жерела до історії України – Руси.* – Л., 1911. – Т.12. – С.55–58; *Kubala L.* Jerzy Ossolinski. – Lwów, 1883. – S.206–230; *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. – Harward, 1985. – P.160–163; *Качмарчик Я.* Назв. праця. – С.87–90; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея... – С. 42–44.
- ³⁴ Придворний історик Яна II Казимира Веспасіан Коховський, рефлексуючи з приводу гадяцьких домовленостей із козаками, записав таке: «Це вікопомне склеювання знову в одне відщепленого дерева сталося в день 16 вересня в обозі під Гадячем 1658 року» // *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznań, 1840. – Т.1. – S.365.
- ³⁵ *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія // *Гадяцька унія 1658 року.* – К., 2008. – С.148–176.
- ³⁶ Цит за: *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dod.№XVIII. – S.544.
- ³⁷ *Ibid.* – S.442.
- ³⁸ Про Переяславську раду та переяславські переговори 1658 р. див: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С.78–79.
- ³⁹ *Kubala L.* Wojny duńskie... – S.103.
- ⁴⁰ Цит за: *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dod.№XIX. – S.545–546.
- ⁴¹ *Ibid.*
- ⁴² Опоненти ідеї якнайшвидшого примирення з Військом Запорозьким напередодні сейму 1658 р. свої погляди виклали у творі «Політичний дискурс перед великим сеймом варшавським, з ким ґрунтовно мир укласти, тобто з московітом, чи зі шведом», де наполягали на першочерговості замирення з Москвою як запорукою успіху і в протистоянні зі Швецією, і в поверненні України під владу короля: «унія наша з Москвою поверне нам козаків» // *Pisma polityczne...* – Т.1. – Kraków, 1885. – S.213–216.
- ⁴³ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини. – С.76–82.
- ⁴⁴ Ширше див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Зокрема, Іван Груша у листі до короля від 10 травня 1658 р. закликав «цю пору [для миру] не тратити», а перед тим, у листі від 29 квітня Тимофій Носач – «із зичливості до вітчизни» – майже дослівно запевнював у тому ж Бенювського (*Kubala L.* Wojny duńskie... – S.244, 540–541).
- ⁴⁷ ПКК. – Т.ІІІ. – С.270.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини. – С.75.
- ⁵⁰ Там само. – С.85.
- ⁵¹ Текст Зборівської угоди відомий із чотирьох майже ідентичних копій: Archiwum Państwowe w Krakowie, Zb. Rusieckich. – Rkps.31. – S.63–66; Zb. Pinoccich. – Rkps.363. – С.427–429; Bioblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Rkps.144. – S.437–440; Biblioteka PAU w Krakowie. – Rkps.2253. – K.62v–63v. Звірений з усіма цими списками опублікований варіант угоди вміщено в: *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – Kraków, 2002. – S.38–41.
- ⁵² *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини. – С.92.
- ⁵³ Там само. – С. 106–107.

⁵⁴ Див.: Горобець В. Гадяцька угода 1658 р. в контексті міжнародних реалій... – С. 120; *Dąbrowski J.* Polsko-moskiewski rokowania... – S.98; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.154.

⁵⁵ *Walewski A.* Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Т.1. – Kraków, 1870. – S.5; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S.107; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁵⁶ *Ochman-Staniszevska S., Staniszevski Z.* Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka. – Wrocław, 2000. – Т.1. – S.269.

⁵⁷ *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁵⁸ Архив ЮЗР. – К., 1888. – Ч.2. – Т.І. – С.37.

⁵⁹ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини. – С.101; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁶⁰ *Walewski A.* Historya wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). – Т.1. – Kraków, 1870. – S.5; *Kubala L.* Wojny duńskie... – S.107; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁶¹ *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини. – С.92, 106.

⁶² Там само. – С.101; *Кроль П.* Коронна шляхта і Гадяцька унія... – С.155.

⁶³ *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dodat. – S.531–532.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Інформація про перебіг подій міститься в діарішу «З комісії козацької», опублікованому в: *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dodat. – S.547–548.

⁶⁷ *Kubala L.* Wojny duńskie... – Dodat. – S.113; Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.2005.

⁶⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.10. – С.352.

⁶⁹ Див.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – С.120–122.

⁷⁰ [*Kochowski W.*]. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т.1. – Poznań, 1840. – S.361–362.

⁷¹ *Rawita-Gawroński F.* Poselstwo Bieniewskiego. Od smerci B.Chmielnickiego do umowy hadziackiej. – Lwów, 1907. – S.76–77.

⁷² *Кемпа Т.* Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року. – С.139.

⁷³ Гадяцькі пакти автентичні. 16 вересня 1658 року постановлені // *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – Kraków, 2002. – S.48–63; *Czart.* – № 402. – S.281–290.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Уміщено у збірці М.Голінського.

⁷⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.10. – С.371.

⁷⁷ Там само. – С.358.

⁷⁸ *Таїрова-Яковлева Т.* Гадяцька угода – текстологічний аналіз. – С.38.

⁷⁹ Тезу про нежиттєздатність унії послідовно відстоював М.Грушевський, котрий стверджував, що «вона була немилосердно покалічена при своїй появі на світ, так що була цілком нежиттєздатна» // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.10. – С.375.

⁸⁰ Узагальнений погляд на це питання викладено в: *Kamiński A.S.* Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów (1505–1795). – Lublin, 2000.

⁸¹ Гадяцькі пакти автентичні. 16 вересня 1658 року постановлені // *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku.* – S.48–63; *Czart.* – № 402. – S.281–290.

⁸² Ibid.

The article is devoted to study internal and foreign factors of political dialogue with the leadership Hetmanate and Rzeczypospolita that finished with Hadiach signing the agreement in 1658 discovered the limits of compromise to which both parties agreed when the agreement designed to resolve the long conflict with the Ukrainian Cossacks the Polish-Lithuanian state.